

FOSES COMUNES DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA AL SEGLE XXI: ESTAT DE LA QÜESTIÓ A CATALUNYA I APROXIMACIÓ A LES PUBLICACIONS A L'ESTAT ESPANYOL¹

QUERALT SOLÉ

Departament d'Història Contemporània

Universitat de Barcelona

Índice Histórico Español, ISSN: 0537-3522, 126/2013: 53-81

RESUM

La present contribució realitza un estat de la qüestió respecte les publicacions de caire historiogràfic que han estat editades a Catalunya i fa una aproximació a les que han estat editades a l'Estat. L'anàlisi es fa des l'any

1. Aquest article s'ha desenvolupat en el si del projecte d'investigació «El pasado bajo tierra: exhumaciones y políticas de la memoria en la España contemporánea en perspectiva transnacional y comparada», vinculat al Consejo Superior de Investigaciones Científicas i subvencionat pel Ministerio de Ciencia e Innovación, CSO2012-32709; l'investigador principal és Francisco Ferrándiz (CSIC).

Data de lliurament: 7 de juliol de 2013

Data d'acceptació: 30 de setembre de 2013

2000, atès que s'ha considerat un moment d'inflexió perquè va aparèixer un nou element que cal considerar per al present i per al passat: les fosses comunes i les exhumacions que s'estan realitzant.

Paraules clau: *fossa comuna, repressió, exhumació, Catalunya, Estat espanyol*

ABSTRACT

This contribution makes an overview regarding the nature of historians, historiographical publications that have been published in Catalonia. Takes a critical approach looks at those that have been published them from the state. The analysis is carried out from 2000 because it was considered a turning point because it appeared a new element to consider in the present and the past: mass graves and exhumations being made.

Key words: *mass grave, repression, exhumation, Catalonia, Spain*

QUERALT SOLÉ

(Barcelona, 1976) Doctora en Història Contemporània per la Universitat de Barcelona (2008) i actualment professora lectora del Departament d'Història Contemporània de la mateixa universitat, on és secretària acadèmica. Autora de diversos articles en revistes d'història (*Afers, Cercles, Hispania Nova, Gimbernat, Transfer, Mirmanda, Ausa...*), ha estat convidada com a ponent en diversos congressos i trobades acadèmiques centrades en la Guerra Civil i el franquisme, mentre que en d'altres hi ha presentat comunicacions. Membre, des del 2006, de manera consecutiva, de 4 grups I+D reconeguts pel Ministeri, és editora del llibre *Fosas comunes y simbología franquista* (2009) i d'*Observar les fronteres, veure el món* (2011), resultat, tots dos, d'una jornada i un congrés internacional coordinats per la Dra. Solé. També ha escrit els llibres *A les presons de Franco* (2004), *Catalunya 1939: l'última derrota* (2006) i el resultat de la seva tesi doctoral, *Els morts clandestins, les fosses comunes de la guerra a Catalunya (1936-1939)* (2008). És coautora, a més, dels llibres *30 anys d'europisme català, 1948-1978. El «Con-*

tuberni» de Munic (1999), i *El jutge dels cementiris clandestins: Josep Maria Bertran de Quintana (1884-1960)* (2012) i de diversos llibres col·lectius focalitzats en l'estudi de la Guerra Civil i el franquisme a Catalunya. Va ser membre de la Comissió que va elaborar la Llei 10/2009, de 30 de juny, sobre la localització i identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista, i la dignificació de les fosses comunes; membre del comitè d'experts que va crear el jutge Baltasar Garzón al setembre del 2008 en l'actuació judicial envers el règim franquista, actualment també és membre del comitè científic que assessora la Generalitat de Catalunya respecte a les actuacions que cal emprendre a les fosses comunes que hi ha a Catalunya.

L'any 2000, amb el canvi de segle, fou un moment d'inflexió pel que fa a l'anomenada «memòria històrica» a Catalunya i, en major mesura, a l'Estat espanyol, atès que els treballs i el debat existents fins aleshores a l'acadèmia feren un salt i es traslladaren a la societat civil. El món acadèmic, des de la història, però encara més enllà en el temps des de la sociologia, la psicologia, l'etnologia o la filosofia, feia anys que estudiava i analitzava la memòria i la història, la seva interrelació, les problemàtiques existents i les possibilitats d'enriquiment o xoc entre ambdues, i més a partir de l'aparició de la memòria oral com a font històrica. Els sociòlegs foren els primers a encarar la qüestió. Maurice Halbwachs² s'ha convertit en un referent citat per tothom, i, pel que fa als historiadors, són imprescindibles els estudis de Pierre Nora³ al voltant dels llocs de memòria. Ho exposa molt bé Josefina Cuesta al seu llibre *La odisea de la memoria*.⁴ La llista d'au-

2. HALBWACHS, Maurice. *Les Cadres sociaux de la mémoire*. París: Presses Universitaires de France, 1925 la primera edició. Consultable en línia http://classiques.uqac.ca/classiques/Halbwachs_maurice/cadres_soc_memoire/cadres_soc_memoire.html [consulta: abril 2013] També és autor de *La memòria col·lectiva*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004; primera edició en francès el 1950.

3. NORA, Pierre (director). *Les lieux de mémoire*. París: Gallimard, 1984-1986, 7 vols.

4. CUESTA, Josefina. *La odisea de la memoria: historia de la memoria en España: siglo XX*. Madrid: Alianza, cop. 2008. Vegeu també, de la mateixa auto-

tors i estudis al voltant de la memòria i la història és molt llarga, però no és l'eix central d'aquest estat de la qüestió, que centrarem en els estudis i les anàlisis que s'han realitzat al voltant de les fosses comunes de la Guerra Civil.

Resulta ben curiós que, justament en l'òrbita de les exhumacions de fosses comunes de la Guerra Civil, que va propiciar que la memòria i la història es traslladessin a la societat espanyola —que no catalana— i que aquesta assumís ambdues —història i memòria— com una reivindicació, no hi hagi hagut després una intervenció historiogràfica acadèmica destacada, malgrat que han augmentat, com ja se n'ha fet esment, els estudis i les reflexions centrats en la memòria i en la relació entre història i memòria. L'any 2000 s'exhuma, amb tècniques arqueològiques i amb la participació d'antropòlegs físics i forenses, la primera fossa comuna de la Guerra Civil del segle XXI a El Bierzo, Lleó. I es fa amb les tècniques científiques adients, no com s'havien realitzat durant els anys setanta, després de la mort del dictador, quan els familiars, sense ajuda de ningú ni cap mena d'investigació prèvia, anaven amb estris com pales, aixades i pics a desenterrar els ossos de les indignes sepultures on havien estat soterrats pares, germans i àvies.

Investigacions condicionades per la política i el finançament

Començava d'aquesta manera un moviment social anomenat generalment «de la recuperació de la memòria històrica», que va tenir repercussions en molts àmbits, però en el qual destaca el fet que les accions i manifestacions es van anar produint de forma piramidal, i en el seu vèrtex s'hi van ubicar els poders públics, que, si van actuar, fou per la pressió de la societat, una part de la qual tenia la sensació que se li havia amagat la història, esta-

ra, «Memoria e historia. Un estado de la cuestión». *Ayer*, núm. 32, 1998, pàgs. 203-246.

va delerosa de conèixer el propi passat i sobretot considerava que havia estat tractada pejorativament per part de l'Estat democràtic nascut de la Transició i reclamava compensacions: econòmiques, judicials i també al voltant del fet de tenir la possibilitat de conèixer la seva història (o la seva memòria), que consideraven que els havien segrestat i ocultat. És l'eix en el que s'ha centrat la reivindicació social: veritat, justícia, i reparació.

En l'àmbit econòmic, moltes comunitats autònomes dugueren a terme indemnitzacions a expressos polítics i acabaren de completar, per tant, les atorgades per l'Estat l'any 1990,⁵ i endegaren línies de subvencions per tal de propiciar investigacions al voltant de la Segona República, la Guerra Civil i la dictadura franquista, intentant que d'aquesta manera fos possible conèixer la «veritat» reclamada. En l'àmbit judicial es materialitzà la presentació d'una denúncia l'any 2006 a l'Audiència Nacional, a la qual s'anaren sumant d'altres fins a l'octubre del 2008, perquè s'investiguessin les detencions extrajudicials i els assassinats que s'havien dut a terme a partir del juliol del 1936 a l'Espanya sollevada. La denúncia comportà que, a l'agost del 2008, el jutge Baltasar Garzón dictés unes providències prèvies que havien de portar a investigar les desaparicions denunciades, però, després d'investigacions diverses (amb la creació d'un comitè d'experts i d'historiadors,⁶

5. Llei 4/1990, de 29 de juny, de pressupostos generals de l'Estat (LPGE), que estableix en la seva disposició addicional divuitena (DA 18a) les indemnitzacions a favor d'aquelles persones que patiren presó com a conseqüència dels supòsits previstos en la Llei d'amnistia, Llei 46/1977, de 15 d'octubre. Per a una anàlisi detallada de les indemnitzacions als expressos polítics, en els àmbits estatal i autonòmic, vegeu *Expressos polítics. Memòria dels ajuts concedits pel Govern català*. Barcelona: Memorial Democràtic. Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació de la Generalitat de Catalunya, 2009.

6. El comitè, anomenat «Comitè pericial de Expertos», estava compost pel fiscal Carlos Jiménez Villarejo, el magistrat Antonio Doñate, l'advocat Manuel Escarda, els historiadors Julián Casanova, Francisco Espinosa i Queralt Solé, i el forense Francisco Etxeberria. Foren nomenats processalment per «estudiar, analitzar, valorar y dictaminar sobre el número, lugar, situación e identificación de las víctimas del franquismo entre el 17 de julio de 1936 y el 31 de diciembre de 1951», per part del Jutjat Central d'Instrucció núm. 5 de l'Audiència Nacional, del qual n'era

i amb la recopilació de gran quantitat de dades), el jutge se'n va inhibir al novembre del 2008 i va derivar l'actuació als jutjats d'instrucció de les poblacions en què s'havien comès els presumptes crims.⁷ La via judicial va quedar i està, de moment, tallada.

Finalment, des del punt de vista de la reparació han estat uns anys, fins el 2012, en què les subvencions per part de les institucions i el que aquestes han permès realitzar, han maquillat el fet que l'Estat no hagi assumit la seva responsabilitat de forma clara i ferma. La coneguda com «Llei de la memòria»⁸ va voler intentar pal·liar en part les mancances existents que els que havien perdut la guerra o els seus familiars consideraven que persistien i demanaven a l'Estat democràtic que solucionés la situació de desigualtat. El Govern va aprovar l'esmentada llei el 31 d'octubre de 2007, després d'haver encarregat un informe a un comitè d'experts. La llei, però, malgrat reconèixer com a víctimes totes les de la Guerra Civil i la dictadura i aprovar altres disposicions que afectaven víctimes, simbologia o arxius relacionats amb la guerra i el franquisme, no establia cap acció realment compromesa respecte les fosses comunes que, des de l'any 2000, s'havien estat obrint i localitzant arreu de l'Estat. En termes generals, l'article 11è estableix que l'Estat atorgarà unes subvencions per associacions; el 12è, que es farà un protocol d'intervenció i un mapa de les fosses existents; i, entre el 13è i 14è, es trasllada qualsevol permís d'actuació a les «*administraciones públicas y judiciales competentes*». És a dir, les actuacions al voltant de les fosses comunes

magistrat Baltasar Garzón. Vegeu els autos reproduïts al llibre *Garzón contra el franquismo. Los autos íntegros del juez sobre los crímenes de la dictadura*. Madrid: Diario Público, 2010.

7. Vegeu una detallada explicació dels fets al voltant de la judicatura, el jutge Baltasar Garzón i els crims franquistes a DIGÓN, Raül; DUEÑAS, Oriol. «La responsabilidad del Estado ante las víctimas del franquismo y el papel del poder judicial». *Mientrastanto.e*, núm. 109, 2013.

8. *Ley por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la Guerra Civil y la Dictadura*, popularment coneguda com «Ley de Memoria Histórica», aprovada pel Congrés dels Diputats el 31 de octubre de 2007.

les havien de dur a terme les associacions, i, per fer-ho, rebrien una subvenció. L'Estat traslladava, per tant, a l'àmbit privat, qual-sevol acció que es realitzés al respecte: com a institució no se'n responsabilitzava.

La laxitud de la llei va provocar que algunes comunitats autònomes la superessin i creessin o bé organismes diversos (com el Memorial Democràtic a Catalunya o el Comisariado de la Memoria a Andalusia) o bé s'ampliessin funcions d'organismes existents, com direccions generals dels governs autonòmics que van crear programes específics (com Amarga memoria a l'Aragó). En alguns casos es va arribar a acords amb universitats o centres d'estudis, com és el cas gallec, amb el nom de Nomes e voces, asturià (Identificación de fosas comunes y otros lugares de enterramiento de personas desaparecidas como consecuencia de la Guerra Civil), extremeny (Recuperación de la Memoria Histórica de Extremadura) o el del País Basc, on, a través de la Conselleria de Drets Humans, es van signar convenis amb la Sociedad de Ciencias Aranzadi (anomenat Investigación de personas desaparecidas durante la Guerra Civil en el territorio de la Comunidad Autónoma del País Vasco).⁹ A Catalunya, l'any 2007, es creà el Memorial Democràtic, que, a part de moltes actuacions portades a terme per pròpia iniciativa, també va obrir dues línies de subvencions.¹⁰ Una destinada al fet que se'n poguessin beneficiar les administracions locals i una altra les entitats i associacions sense ànim de lucre, que bàsicament van centrar les

9. Per un resum de la normativa i accions autonòmiques dutes a terme respecte de les actuacions en fosses comunes, amb especificacions de convenis i administracions implicades, vegeu el quadre resum realitzat per EIXEBERRÍA, Francisco. «Exhumaciones contemporáneas en España: las fosas comunes de la Guerra Civil». *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense*, núm. 18, 2012, pàgs. 15-16, en línia <http://www.agmf.es/boletines/boletin18.pdf> [consulta: maig 2013].

10. El Memorial Democràtic fou creat per la Llei 13/2007, de 31 d'octubre, i es defineix com «una institució pública que té per finalitat la recuperació, commemoració i foment de la memòria democràtica durant el període entre 1931 i 1980». Les subvencions es realitzaven a través de l'antiga Direcció General de la Memòria Democràtica de Catalunya.

seves accions en investigacions locals de tota índole sempre circumscrites en el període 1931-81.

I fins aquí aquesta llarga i malgrat tot ràpida introducció, però que es considera imprescindible per introduir-nos en l'estat de la qüestió respecte als estudis existents al voltant de les fosses comunes, perquè, sense conèixer el fet que les institucions públiques han subvencionat investigacions,¹¹ reportatges, recollida de testimonis, monuments i exhumacions de fosses comunes de la Guerra Civil, no s'entén la gran quantitat de publicacions i tota mena d'actes, homenatges i congressos que s'han esdevingut des de l'any 2000 fins a l'actualitat, quan la crisi econòmica ho ha frenat, per no dir aturat, tot. I, a la situació econòmica, cal sumar-hi el canvi polític esdevingut al Govern de l'Estat i al català. En el primer, el Partit Popular ja havia anunciat que la qüestió al voltant de la «memòria històrica», entenent-la com la demanda ja expressada de «veritat, justícia i reparació», no era del seu interès i que no aprovava les polítiques portades a terme pel PSOE fins aleshores. En el segon, a Catalunya, el Memorial Democràtic ha vist com li era disminuïda la capacitat econòmica i empetitit l'àmbit d'actuació, sense que es pugui afirmar si és per motius polítics i voluntat de fer-lo desaparèixer o bé és conseqüència de la crisi. En ambdós casos val la pena subratllar que la pressió social, tan important a principis de segle XXI per tot el moviment i la seva evolució, ara ha estat i és gairebé inexistent.

11. La situació viscuda està molt ben explicada al «Reports de la recerca a Catalunya. Institut d'Estudis Catalans 2003-2009». Document de treball. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2012. «Durant els anys 2003-2009, la historiografia contemporànica catalana ha conegut un període de gran eferescència. Les conjuntures polítiques i econòmiques han acompanyat i acomboiat les recerques històriques del passat recent, i no sols, en diferents sentits. Van tornar a tenir particular interès tots els temes relacionats amb la Guerra Civil, el franquisme i la Transició democràtica amb una clara intencionalitat de marcar una pauta interpretativa que condicionés el debat polític tant a les comunitats autònomes com a nivell estatal. Podem anticipar que la febre commemorativa o els usos públics de la història han tingut una gran importància a condicionar, impulsar i divulgar determinades recerques». Vegeu-lo en línia <http://blogs.iec.cat/observatori/wp-content/uploads/sites/2/2012/09/Historia0309.pdf> [consulta: maig 2013].

Fosses comunes: la interdisciplinarietat

Quelcom que és indestriable de les investigacions al voltant de les fosses comunes arreu és la seva interdisciplinarietat, sigui a l'Estat espanyol o en qualsevol altre país del món que tingui en el seu si fosses comunes de l'època contemporània i també moderna. Certament, tots els temes d'estudi ho poden ser (o ho haurien de ser o tendir-hi), però en les fosses comunes el verb en condicional no té sentit, atès que el seu estudi és forçosament interdisciplinari. Hi entra la investigació històrica, atès que cal una recerca al voltant de qui hi ha a la fossa i com i per què la fossa es crea; cal fer la història dels individus inhumats i intentar saber el perquè del seu final tràgic, i és imprescindible una recerca al voltant de la possible ubicació de la fossa i dels autors de les morts. Si la fossa finalment és oberta i s'exhumen les restes, les ciències implicades han de ser unes quantes i poden arribar a ser moltes. La història, l'arqueologia, l'antropologia forense i l'antropologia social resulten essencials; la genetista, la psicologia, la ciència del dret, la filosofia, la literatura... poden tenir-hi un paper important. I al món en el que estem vivint resulta impensable que no hi hagi fotografies (i, per tant, llibres de fotografia), filmacions (i, per tant, documentals i/o pel·lícules) i una participació activa de la premsa que a voltes acaba comportant també alguna publicació. D'aquesta manera, tot i que en el present text ens centrarem en l'anàlisi de les publicacions historiogràfiques relacionades amb aquest tipus d'inhumacions, no podem deixar de fer un breu esment d'algunes altres que, malgrat que no són de l'àmbit de la història, tenen molt a veure amb les fosses comunes.

Ha estat des del camp de l'arqueologia i l'antropologia forense, des d'on més publicacions s'han fet en aquest període, moltes de les quals són a la xarxa. Aquest fet fa reflexionar al voltant del què i el com s'ha esdevingut a les fosses comunes i el seu registre escrit: han estat i són unes exhumacions que s'efectuen en ple segle XXI, incentivades i promogudes sobretot per la societat

civil, que utilitza la xarxa com a mitjà per comunicar-se, informar-se i adquirir i intercanviar informació, tant històrica com actual. Aquest fet també es produeix en els estudis que s'han anat publicant al respecte, molts dels quals només són accessibles en revistes *on-line* i sense estar pròpiament reglats, és a dir, sense ISBN, DL o ISSN. Els trobem dispersos o bé aglutinats en les webs de les associacions que han incentivat les exhumacions, atès que, com ja s'ha dit, l'Estat les subvencionava per actuar a les fosses. Molts altres articles han estat publicats en revistes especialitzades: arqueològiques, forenses, antropològiques i d'història. D'entre les primeres no es poden deixar de consultar els sumaris de *Munibe*,¹² editada per la Sociedad de Ciencias Aranzadi; *Complutum*, que dedicà un monogràfic a la qüestió en el seu número 19 (2008), igual que el *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense*, que en el seu número 18 (gener del 2012) presentava diversos estudis d'exhumacions i anàlisis de restes exhumades d'arreu de l'Estat. De forma més puntual, la revista *Mientrastanto* ha publicat algun article, igual que *Isegoría*, *Jerónimo Zurita*, *Afers*, *Fulls de Recerca i Pensament* o *Ausa*. Són *Hispania Nova* i, en major mesura, *Ebre 38*, les que més articles han publicat al voltant d'anàlisis arqueològiques, antropològiques i forenses respecte de les fosses comunes de la Guerra Civil.

Com dèiem, la qüestió de les fosses comunes és quelcom molt visual: resulta impactant veure les restes òssies dels propis familiars represaliats durant la guerra o de persones que, malgrat no tenir-hi cap relació de parentiu, ens són tan properes en el temps, atès que podrien ser els nostres pares o avis. Restes en les quals, a més a més, podem veure les fractures que els causaren la mort: ossos trencats i cranis amb forats de bala. És per això que, en un món tan culturalment visual com el que vivim, no ha d'estranyar que se n'hagin fet tants documentals i llibres de fotografies, entre

12. *Munibe*, ISSN 1132-2217. A la base de dades de la revista es poden localitzar diversos articles centrats en les fosses comunes de la Guerra Civil al País Basc i Navarra analitzades des del vessant històric o antropològic forense.

els quals destaquen *Les fosses del silenci*,¹³ del qual posteriorment en va sortir un llibre amb el mateix títol,¹⁴ *Las fosas del olvido*,¹⁵ *Muerte en el Valle, Santa Cruz... por ejemplo, El cementerio de las botellas*¹⁶ o *Morir de sueños*.¹⁷ Uns documentals en què els seus autors s'apropen a les exhumacions de fosses i al que significa per als familiars poder donar dignitat a unes restes setanta anys després; n'hi ha que són explicats des del punt de vista d'observadors i altres narrats en primera persona, atès que exposen experiències pròpies al voltant dels seus desapareguts i mal enterrats. Tots ells han anat creant una gens menyspreable mediateca. Igual que els llibres de fotografies, en color o blanc i negre, en els quals els diversos fotògrafs intenten traslladar a través d'un clic i la congelació d'una imatge i el seu significat, dolor, alegria, esperança. Entre aquests destaquen *Fosca és l'habitació on dormim*, *Desaparecidos* o *Desvelados*.¹⁸

Fosses comunes: la gran diversitat de publicacions

Les fosses comunes de la Guerra Civil, tant a Catalunya com a l'Estat espanyol, en si mateixes, han estat tractades d'una forma accentuadament interdisciplinària, però l'anàlisi històrica, malauradament, hi ha entrat molt poc. Fins l'any 2000 havien estat tractades de manera indirecta pels llibres centrats en la repressió

13. *30 minuts (programa de televisió). Les fosses del silenci*. De Montse ARMENGOU i Ricard BELIS. Barcelona: Enciclopèdia Catalana-Televisió de Catalunya, 2003.

14. ARMENGOU, Montse; BELIS, Ricard. *Las fosas del silencio. ¿Hay un holocausto español?* Barcelona: Debolsillo, 2005.

15. *Documentos TV*. TVE, 2004.

16. ALFORJA, Iñaki. *El cementerio de las botellas*. Eguzki Bideoak.

17. BERNARD, Clemente. *Morir de sueños*.

18. TORRES, Francesc. *Dark is the room where we sleep: Oscura es la habitación donde dormimos*. Barcelona: Actar, 2007; SÁNCHEZ, Gervasio. *Desaparecidos: víctimas del olvido*. Barcelona: Ed. Blume, 2011; BERNARD, Clemente. *Desvelados*. Madrid: Alkibla Editorial, 2011.

a ambdues reraguardes durant la guerra. Destaquen, entre tots aquests treballs, els de Manuel Gimeno, *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*¹⁹ i els de Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroya, *La repressió a la rereguarda de Catalunya (1936-1939)*, volums I i II; i, del primer autor, *La repressió franquista a Catalunya (1938-1953)*.²⁰

Gimeno realitzà un exhaustiu estudi de la repressió al Pallars Jussà i Sobirà que el portà a fer pública l'existència d'enterraments il·legals deguts als assassinats durant la guerra de població civil de la comarca, a parlar amb familiars directes de les víctimes i a ubicar l'indret on se situaven les seves restes. Va donar a conèixer les fosses i els noms i cognoms de les persones que hi havien estat mal sepultades. Solé i Villarroya se centraren així mateix en l'estudi de la repressió a tot el Principat, i la investigació els portà a haver d'explicar per primer cop que, durant la guerra, les víctimes a la rereguarda de la República sovint havien estat enterrades en fosses comunes, els anomenats cementiris clandestins, i que el règim havia enterrat els afusellats per consell de guerra en els grans fossars dels cementiris de les quatre capitals de província catalanes.

A l'Estat espanyol, els primers que van abordar l'estudi i l'anàlisi de la repressió franquista foren Francisco Moreno Gómez a Còrdova i Julián Casanova i el seu equip a l'Aragó.²¹ Seguiren la mateixa metodologia d'investigació aplicada per Solé i Villarroya a Catalunya, i també exposaren l'existència d'enterraments en fosses comunes, sense centrar-hi els seus estudis, però esmentant-les per primer cop en l'àmbit historiogràfic a l'Estat. A par-

19. GIMENO, Manuel. *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987.

20. SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA, Joan. *La repressió a la rereguarda de Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, vols. I i II; SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria. *La repressió franquista a Catalunya (1938-1953)*. Barcelona: Edicions 62, 1985, 1a ed.

21. MORENO GÓMEZ, Francisco. *La Guerra Civil en Córdoba*. Madrid: Editorial Alpuerto, 1985, i CASANOVA, Julián (coord.): *El pasado oculto*. Madrid: Siglo XXI, 1992.

tir d'aquí, més enllà de la gran quantitat de llibres apareguts al llarg dels anys noranta centrats en la repressió franquista,²² no és fins després de l'any 2000 i l'obertura de la fossa de Priaranza del Bierzo a Lleó que apareixen llibres focalitzats en les fosses comunes en si mateixes.

El llibre que marca un punt i a part respecte publicacions anteriors i posteriors és el d'Emilio SILVA i Santiago MACÍAS, *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*, publicat el 2003. Els autors exposen el procés que van seguir per exhumar la fossa de Priaranza del Bierzo (Lleó) i com aquesta primera exhumació del segle XXI va portar que molta gent contactés amb ells, es creés l'Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica (ARMH) i mostressin un primer panorama de les fosses existents arreu de l'Estat, tot explicant alguns casos en concret; a Catalunya es van centrar en la fossa del cementiri de Lleida. Però ni Silva ni Macías són historiadors, sinó periodistes, i l'aproximació que van realitzar a la qüestió va ser des d'aquest vessant i prioritzant el fet de donar a conèixer una situació, més que no pas aprofundint en aspectes analítics.

Aquesta tendència —l'aproximació des del periodisme— ha estat una constant al voltant de la temàtica de les fosses comunes, comprensible, d'altra banda. Emilio Silva és periodista, i possiblement si l'any 2000 va tenir repercussió l'exhumació de Priaranza del Bierzo va ser perquè ell va optar per fer conèixer l'acció a través de la premsa escrita.²³ Malgrat tot, fins que les exhumacions no van aparèixer a les notícies per televisió, l'any 2002, no adquiriren ressò. El periodisme mai no ha estat allunyat del tema de les fosses comunes de la Guerra Civil a l'Estat espanyol, i es inqüestionable que el seu interès i el ressò que li ha

22. Per consultar un estat de la qüestió respecte de les publicacions centrades en la repressió a ambdues rereguardes a l'Estat espanyol, vegeu ESPINOSA MAESTRE, Francisco: *Violencia roja y azul*. Barcelona: Crítica, 2010, pàgs. 29-40.

23. SILVA, Emilio. «Mi abuelo también fue un desaparecido». *La Crónica de León*, 8 de octubre de 2000.

donat han estat molt beneficiosos per a les famílies que buscaven els seus desapareguts, atès que ha mostrat la situació a la societat. De fet, durant els anys setanta i després de la mort del dictador, el periodisme també s'hi fixà, però aleshores només ho va fer la revista *Interviú*, que va seguir de forma continuada realitzant reportatges de les notícies de desenterraments de fosses que s'estaven portant a terme.²⁴

Com dèiem, no és fins l'any 2003, amb el llibre de Silva i Macías, que es comencen a publicar altres llibres al voltant de les fosses existents de la Guerra Civil i que en ple segle XXI es mantenen intactes, tot i que abans havia estat publicat *Desaparecidos de la guerra de España (1936-?)*,²⁵ en el qual s'esmentaven mínimament les fosses comunes sense aprofundir-hi gens. El següent llibre que cal destacar també fou escrit per periodistes. L'any 2003, Montse Armengou i Ricard Belis realitzaren un reportatge per a TV3, que posteriorment fou emès per TVE, titulat *Les fosses del silenci*. L'any 2004 se'n publicà el llibre (traduït també al castellà el 2005), amb el mateix títol i traslladant-hi el fil argumental del reportatge: l'exposició de l'existència de diverses fosses comunes de víctimes de la repressió franquista repartides per tot l'Estat espanyol i el moviment reivindicatiu i associatiu que estava pressionant i a voltes aconseguint obrir algunes d'aquestes fosses. Era un llibre periodístic, igual que l'anterior, però que va ajudar i incentivar molt l'interès de la societat, fins aleshores desconixedora en gran mesura de la situació.

A Catalunya, els primers llibres historiogràfics centrats a exposar la història i l'anàlisi de l'existència de fosses comunes es publicaren el 2003 i el 2005, i ambdós se centraren en una

24. Actualment, cada cop es coneixen més dades al voltant de les exhumacions que es van realitzar acientíficament fins el cop d'estat del 23 de febrer de 1981, però es continua constatant que la revista aleshores considerada pornogràfica fou l'única que hi dedicà espai.

25. TORRES, Rafael. *Desaparecidos de la guerra de España (1936-?)*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2002.

fossa concreta. Els autors feien una contextualització històrica, realitzaven una recerca en diversos arxius i hemeroteques, recollien fonts orals i emetien una crítica envers la situació d'oblit i deixadesa que consideraven que existia per part de les institucions públiques. El primer es va focalitzar en la fossa d'Albinyana (Baix Penedès) i el segon en la fossa de Can Maçana, al Bruc (Anoia).²⁶ Són dos llibres breus, però de molt bon contingut històric, que permeten copsar la gran quantitat de dades que es poden arribar a localitzar al voltant d'una fossa comuna. Un llibre proper a aquests pel fet que vol ser una denúncia és *Les fosses de la memòria: per què cal desenterrar la història?*²⁷ Sense entrar a fer anàlisi històrica, lliga amb els anteriors pel fet que és un assaig crític amb les institucions, en el qual es reflexiona al voltant de la utilitat o no de treballar la memòria més propera, que els autors consideren imprescindible de fer per entendre el present.

En l'àmbit català hi ha quatre llibres que completen la bibliografia que hi ha sobre aquests temes. Per ordre cronològic, el primer és *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*,²⁸ publicat el 2008, en què es fa una introducció al voltant del tractament històric dels morts en conflicte arreu d'Europa en la contemporaneïtat i s'exposa el coneixement que es té de les fosses existents al Principat amb les seves característiques, concretant en cada cas la font històrica que permet conèixer-ne la seva existència. En el mateix llibre es fixen set tipus de fosses comunes en funció del motiu de la seva aparició i es fa una anàlisi del tractament per part de l'Estat dels morts de la Guerra Civil i com aquests foren utilitzats pel règim

26. ÍÑIGUEZ I GRÀCIA, David; SANTACANA I MESTRE Joan. *Les fosses d'Albinyana. Guerra Civil 1936-1939*. Calafell: Llibres de Matrícula, 2003; FÀBREGA, Albert. *Mort a les cunetes (1939)*. Barcelona: Angle Editorial, 2005.

27. SALLÉS, Neus; LÓPEZ MADRID, Josep Maria. *Les fosses de la memòria: per què cal desenterrar la història?* El Prat de Llobregat: Rúbrica, 2008.

28. SOLÉ, Queralt. *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*. Catarroja-Barcelona: Afers, 2008.

en traslladar-ne milers al Valle de los Caídos a partir de l'any 1958. El següent llibre es publicà el 2009, *Fosses comunes i simbologia franquista*, editat també per Afers amb el Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, i dirigit per tres historiadors de la Universitat de Barcelona, Andreu Mayayo, Antoni Segura i Queralt Solé.²⁹ Publicat en castellà i català, hi participaren diversos especialistes nacionals, estatals i internacionals i ho feien des de diverses perspectives: històrica, però també jurídica, arqueològica, genetista, forense i associacionista, amb representants de la societat civil. Des del seu propi àmbit, cadascun realitzava una valoració de com s'estaven portant a terme les exhumacions i en general la revisió del passat que es feia des de l'any 2000.

Més recentment, el 2012, ha estat publicada una biografia d'un jutge que durant la guerra va tenir un paper clau en les investigacions dels assassinats a la rereguarda i moltes vegades inhumats en fosses comunes. El llibre, *El jutge dels cementiris clandestins*, Josep Maria Bertran de Quintana (1884-1960),³⁰ fa una aproximació a la vida d'un home curiós que entrà en política als anys trenta, que se'n va decebre i que va fundar el Comitè Català Contra la Guerra, que va mantenir ben actiu fins el 1936. Llicenciat en dret i reconegut per la societat catalana de l'època com algú íntegre, la Generalitat el va nomenar jutge especial per investigar els assassinats i enterraments en cementiris clandestins a la rereguarda de la República des del fallit cop d'estat, fet que el portà a instruir diversos sumaris i a l'obertura de fosses comunes arreu de Catalunya, qüestió que és explicada i analitzada amb detall.

El darrer llibre que cal destacar també és una biografia, però ben diferent. En aquest cas, és d'un mestre català de Mont-roig

29. SEGURA, Antoni; MAYAYO, Andreu; SOLÉ, Queralt (eds.). *Fosses comunes i simbologia franquista*. Catarroja-Barcelona: Afers i Memorial Democràtic, 2009.

30. DUEÑAS, Oriol; SOLÉ, Queralt. *El jutge dels cementiris clandestins*, Josep Maria Bertran de Quintana (1884-1960). Maçanet de la Selva: Editorial Gregal, 2012.

del Camp, que, destinat a un petit poble de Burgos, hi fou assassinat en esclatar la guerra. [*Desenterrant el silenci*]. Antoni Benaïges, *el mestre que va prometre el mar*,³¹ és una coedició entre Blume, Ventall i Mirmanda, en la qual diversos autors participen en l'elaboració de la biografia del mestre al voltant de la descoberta de la seva inhumació en una fossa l'any 1936. La fossa, exhumada el 2010, va servir perquè un fotògraf en fes un reportatge i, a partir d'aquest, en va sorgir el llibre. Amb textos de Queralt Solé, Francesc Escribano, Francisco Ferrándiz i fotografies de Sergi Bernal, es va presentant al lector la figura del mestre i la importància de recuperar la seva història i la de tants altres que es mantenen mal sepultats en fosses arreu de l'Estat, qüestió que és esplèndidament exposada per l'antropòleg del CSIC Francisco Ferrándiz.

Amb posterioritat, no ha aparegut a Catalunya cap altre llibre focalitzat en alguna fossa en concret, tot i que sí ha estat publicat un número monogràfic de la revista *Espai i temps* de la Universitat de Lleida titulat «Duelo y memòria»,³² en què bàsicament s'analitza quina ha estat la representativitat de les víctimes del franquisme a Catalunya, diversos indrets de l'Estat i a Finlàndia i Berlín, on és destacable el capítol escrit per Ricard Conesa.³³ Sí que han aparegut diversos articles que s'han fet públics bàsicament a la xarxa, així com alguns informes d'exhumacions realitzades.³⁴ D'entre els articles, destaquen els escrits

31. SOLÉ, Queralt (dir.). [*Desenterrant el silenci*]. Antoni Benaïges, *el mestre que va prometre el mar*, Barcelona: Blume, Ventall i Mirmanda, 2013.

32. MIR CURCÓ, Conxita; GELONCH SOLÉ, Josep (eds.). *Duelo y memòria. Espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2013.

33. CONESA, Ricard. «Del duelo clandestino al recuerdo colectivo: el Fossar de la Pedrera del cementerio de Montjuïc». En *Duelo y memòria. Espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista...* pàgs. 171-198.

34. Vegeu els informes que s'han fet públics, pocs malgrat les diverses fosses comunes de soldats que han estat exhumades a Catalunya o que s'han intentat exhumar sense èxit. GASSIOT BALLBÈ, E.; OLTRA PUIGDOMÈNECH, J.; SINTES OLIVA, E. *Recuperació de la memòria dels afusellaments de febrer de 1939 a Olesa de Montserrat. Informe preliminar de la intervenció al Cementiri Vell (Novembre*

pels arqueòlegs i antropòlegs forenses relacionats amb les fosses obertes per part de la Generalitat o per part d'alguna associació,³⁵ un full volant centrat en les fosses del Pla de l'Estany, aquest sí fet per historiadors,³⁶ una guia d'itineraris per la Segarra que s'atura a explicar les fosses que hi ha a la comarca i el perquè de la seva aparició,³⁷ el catàleg d'una exposició³⁸ i un article recent que analitza les obertures realitzades per la Generalitat a Prats de Lluçanès el 2004 i a Gurb el 2008, tot exposant les investigacions històriques realitzades, com es van dur a terme les exhu-

2004). Departament de Prehistòria de la UAB-Associació per la Recuperació de la Memòria Històrica de Catalunya, març de 2005, extret de http://www.memoriacatalunya.org/assets/pdf/Informe_Olesa.pdf [consulta: abril 2013]; també de GASSIOT, Ermengol. *Explicacions tècniques de la recerca arqueològica de la fossa comuna del 1939 a Can Maçana (municipi del Bruc)*, consultable en línia a www.memoriacatalunya.org [consulta: abril 2013]. Encara s'ha exhumat una altra fossa a la Fatarella (Terra Alta), en aquest cas en el marc d'una excavació arqueològica d'unes trinxeres en què aparegué un esquelet: GONZÁLEZ RUIBAL, Alfredo. *El último día de la Batalla del Ebro* [en línia], CSIC-Incipient, 2011, http://digital.csic.es/bitstream/10261/47780/1/2012_Informe%20La%20Fatarella%202011_Gonzalez.pdf [consulta: febrer 2013].

35. Sobresurten els articles publicats per Ermengol Gassiot en l'àmbit arqueològic, i per Assumpció Malgosa i el seu equip en l'àmbit antropològic i forense. Del primer, destaquen diversos articles que el mateix investigador unifica sota l'epígraf «arqueologia forense», centrats a reflexionar al voltant de com s'està realitzant la recuperació de la memòria històrica a l'Estat. De la segona, vegeu MALGOSA, Assumpció et al. «La antropología forense al servicio de la justicia y la historia: las fosas de la Guerra Civil». *Cuadernos de Medicina Forense* [Sevilla], núm. 16 (1-2), 2010, pàgs. 65-79; SUBIRANA DOMÈNECH, Mercè et al. «Estudio medico forense de una fosa de la Guerra Civil Española (1936-1939) en Gurb, Barcelona». *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense* [Verín-Ourense], núm. 18, 2012, pàgs. 89-99.

36. GALOFRÉ, Jordi; RUSTULLET NOGUER, Miquel. *Les fosses comunes al Pla de l'Estany (1936-1939)*. [Banyoles]: Consell Comarcal del Pla de l'Estany-Ajuntament de Banyoles-Ajuntament de Sant Miquel de Campmajor, 2009.

37. OLIVA I LLORENS, Jordi. *Línia L-2. Itinerari pels espais de la Guerra Civil a la Segarra*. Guissona: Memorial Democràtic. Generalitat de Catalunya, 2008.

38. MALGOSA, Assumpció; SOLÉ, Queralt. *Fosses Comunes: un passat no oblidat. Catàleg de l'exposició*. Barcelona: Afers i Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, 2010.

macions i els resultats finals.³⁹ Totes aquestes publicacions es caracteritzen per ser parcials, en el sentit que, com ja s'ha dit, se centren en una fossa en concret i en les fosses existents en alguna zona o comarca. En tots els articles, la situació històrica hi és exposada, tot i que en el cas dels arqueòlegs i antropòlegs forenses de manera molt limitada, i s'hi fa una descripció de quina ha estat la metodologia emprada en l'exhumació i els seus resultats respecte les restes òssies. El full volant «Les fosses comunes al Pla de l'Estany», de vint-i-sis pàgines en color, destaca pel nivell aconseguit per part dels seus autors malgrat la poca extensió de la publicació. S'hi exposen les diverses fosses que van existir a la comarca al llarg de la guerra i la postguerra, mostren fotografies dels indrets on es van situar —històriques i actuals—, i la identitat de les víctimes que hi foren enterrades, i acaba amb una breu explicació sobre l'hospital militar que hi va haver a Banyoles i s'hi fa pública la llista de soldats que hi van morir. És una molt bona introducció que, una mica aprofundida, podria esdevenir un llibre de referència respecte el que va suposar la Guerra Civil a la rereguarda del Pla de l'Estany, però els seus autors ja afirmen que: «Amb aquest estudi no hem volgut fer res més que iniciar el camí, i no hem pretès —ni molt menys— esgotar el tema. Ens ha semblat, però, que, tot i les possibles omissions, calia donar a conèixer aquestes dades, a l'espera que altres treballs acabin de completar-les».⁴⁰

En general, a l'Estat espanyol, el tipus de publicacions que s'han fet al voltant de les fosses comunes segueixen les mateixes característiques que les exposades a Catalunya. Hi ha poques obres generals centrades en les fosses, tot i que els llibres centrats en la repressió han estat molts i la qüestió de les fosses s'hi ha anat incorporant. L'exemple més clar al respecte és el llibre de Paul

39. SOLÉ, Queralt. «Prats de Lluçanès i Gurb: les fosses comunes de la Guerra Civil exhumades com a prova pilot per part de la Generalitat de Catalunya». *Ausa*, núm. 170, 2012, pàgs. 769-789.

40. *Les fosses comunes al Pla de l'Estany (1936-1939)...*, pàg. 27.

Preston, *L'Holocaust espanyol*, on, utilitzant bàsicament i de forma brillant la bibliografia existent, va exposant la violència esdevinguda durant la guerra, i, quan ho considera, especifica si els morts foren enterrats en fosses comunes.⁴¹ Així mateix, es poden localitzar molts informes d'exhumacions a la xarxa, de nivell molt desigual, realitzats bàsicament per arqueòlegs, però del tot dispersos. Malauradament, i justament perquè l'administració de l'Estat mai no ha assumit el rol que li pertocaria, no hi ha una web o portal on poder anar a buscar aquests informes, gairebé sempre resultat d'exhumacions realitzades mercès a subvencions públiques. El mateix passa, però, a Catalunya, on els diversos òrgans de la Generalitat que han donat ajudes econòmiques i subvencions no han aglutinat els resultats enlloc i aquests no són consultables. Qüestió que també es produeix en el cas dels informes de les exhumacions esdevingudes a Catalunya, tant les programades (Prats de Lluçanès i Gurb) com les d'urgència que ha sufragat la Generalitat, la majoria localitzades a la comarca de la Terra Alta, on s'esdevingué la batalla de l'Ebre i en les quals hi havia soldats sepultats.

A l'Estat espanyol, l'anàlisi historiogràfica de les fosses comunes ha quedat circumscrita en la història local i l'acadèmia no s'hi ha mostrat gaire interessada. No hi ha, avui per avui, un llibre que estudiï l'existència —i exhumació, i trasllats, i desaparició— de les fosses globalment; que, a partir de les dades històriques que es coneixen i a partir de les dades arqueològiques i antropològiques que les exhumacions han tret a la llum, intenti establir paràmetres, característiques comunes i diferències entre regions, o tipologies de fosses en funció de com i on apareixen. Suposem que, igual que al voltant de la violència i la mort durant la guerra, a la llarga va aparèixer un llibre aglutinador de tots els estudis existents al respecte a l'Estat, *Víctimas de la Guerra*

41. PRESTON, Paul. *L'Holocaust Espanyol: odi i extermini durant la Guerra Civil i després*. Barcelona: Ed. Base, 2011.

Civil,⁴² també n'apareixerà un centrat en les fosses comunes. De moment, la publicació recent que més s'hi aproxima és el ja citat *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense*.

Molts són, doncs, els llibres a l'Estat que se centren en el fet d'exposar, documentar i analitzar fosses de l'àmbit local. Potser el més conegut de tots, per la repercussió mediàtica que va tenir el cas, és el de Ian Gibson, *La fosa de Lorca: crònica de un despropósito*.⁴³ Gibson hi exposa com va fer la recerca tants anys enrere sobre l'assassinat del poeta García Lorca i com l'intent de localització final de l'indret on tots els indicis apunten que hi havia la fossa van resultar negatius, sense que aquesta aparegués. Un cas molt diferent del de Fontanosas (Ciudad Real), un petit poble gens mediàtic, però, el seu alcalde, un dia, va rebre una carta des de Barcelona, anònima, en què l'autor confessava que havia format part de l'escamot que havia mort diversos veïns del poble i on havien estat mal sepultats.⁴⁴ El llibre resultant recull tot el procés que es va seguir des de la recepció de la carta anònima fins al retorn als familiars de les víctimes de les restes òssies dels fins aleshores els seus desapareguts. És un llibre molt proper en el qual participaren grans especialistes, com els antropòlegs Julián López i Francisco Ferrándiz, però també l'alcalde i els veïns de la població que hi aportaren el seu testimoni. Un altre exemple d'estudi, dels molts que hi ha, centrat en una fossa, pot ser el de *La fosa de Valdediós* (Astúries),⁴⁵ en el qual es reconstrueix la història de forma molt ben documentada de l'hospital militar que s'hi va habilitar i el

42. JULIÀ, Santos (ed.). *Víctimas de la Guerra Civil*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.

43. GIBSON, Ian. *La fosa de Lorca: crònica de un despropósito*. Alcalá: Alcalá la real, 2010.

44. LÓPEZ GARCÍA, Julián; FERRÁNDIZ, Francisco (coords.). *Fontanosas, 1941-2006. Memoria de carne y hueso*. Ciudad Real: Diputación de Ciudad Real, 2010.

45. DE LA RUBIA, Ángel y Pedro. *La fosa de Valdediós*. Gijón: Fundación Municipal de Cultura. Educación y Universidad Popular del Ayuntamiento de Gijón, 2006.

tràgic final dels metges i les infermeres, que foren assassinats pels rebels després que hi passessin diversos dies i, per tant, hi establissin unes mínimes relacions personals, que no impediren que els assassinessin i els sepultessin en una fossa comuna en un lloc proper. Una de les darreres aportacions d'aquest tipus ha estat l'estudi al voltant de les disset dones mortes i enterades al cementiri de Guillena (Sevilla) i exhumades el 2012. El mateix any va aparèixer el llibre que recollia la història de les disset víctimes, *Memoria de Guillena: Tierra de rosas silenciadas*.⁴⁶

Tots quatre són diferents, malgrat que el seu eix és sempre una fossa, igual que el llibre de Dueñas (Palència),⁴⁷ tot i que en aquest darrer no s'exposa cap obertura sinó que s'analitza l'alt grau de repressió que va patir el poble i el fet que gairebé totes les víctimes foren enterrades en fosses comunes no gaire allunyades de la població. D'aquestes, se n'ha obert alguna, però, com s'ha dit, l'exhumació no és el vèrtex de la publicació en aquest cas. Igual que, salvant les distàncies, el voluminós llibre centrat en València i el seu cementiri,⁴⁸ on es reproduïx una llarga llista de tots els que hi són inhumats, però sense cap sedàs analític previ. El llibre, valuós per la informació que conté i exemple d'hores de dedicació, recull la identitat d'aquells que foren enterrats al cementiri en fosses comunes entre el 1939 i el 1945, però no tan sols els que hi foren enterrats després de ser afusellats o patir repressió física com la tortura o la presó, investigació feta per Vicent Gavarda,⁴⁹ sinó també els nonats, bebès, morts per

46. FERNÁNDEZ ALBENDIZ, Carmen; SOSA CAMPOS, Lucía. *Memoria de Guillena: Tierra de rosas silenciadas*. Sevilla: Aconcagua, 2012.

47. GARCÍA COLMENARES, Pablo. *Represión en una villa castellana de la retaguardia franquista. Dueñas 1936-1939*, Palència: ARMH, 2008.

48. Fòrum per la memòria del País Valencià. *El Genocidi franquista a València: les fosses silenciades del cementiri*. Barcelona: Icaria, 2008. Es pot consultar la llista completa a <http://www.forumperlamemoria.org> [consulta: juliol 2013].

49. GABARDA CEBELLÁN, Vicent. *Els afusellaments al País Valencià: 1938-1956*. València: Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació-Generalitat Valenciana-Diputació Provincial de València, 1993.

malalties (que s'especifiquen quan es coneixen), o gent gran. És a dir, és un molt bon estudi i recopilació d'informació sobre la depauperació de postguerra a València i el que van significar els anys de misèria que el règim va imposar amb la seva victòria: morts per malalties que ja havien desaparegut i que van reaparèixer; morts per inanició; gran quantitat de nonats com a exemple de mala salut de la mare i de poca assistència mèdica; gent jove morta per accidents amb ferides mal resoltes... Un llibre que és un exemple molt bo, com dèiem, de la dura postguerra, però que el títol (en el qual apareix la paraula *genocidi*) no s'acaba d'ajustar al contingut.

A l'Estat —i a l'estranger— hi ha hagut un gran nombre d'articles publicats al voltant de l'existència, les anàlisis i les exhumacions de les fosses comunes de la Guerra Civil Espanyola. Els autors són molt diversos, però val la pena ressaltar el fet que són bàsicament antropòlegs, arqueòlegs i forenses, que han intentat traslladar les seves anàlisis a l'acadèmia o a la societat, i que hi ha una presència molt testimonial d'historiadors. Entre aquests llibres, són imprescindibles els treballs dels ja esmentats Francisco Ferrándiz i Francisco Etxeberría, dues persones que des del tombant al segle XXI s'han implicat professionalment i personalment amb les investigacions al voltant de les fosses i la seva obertura per palliar el dolor de les famílies. Per fer una aproximació a les seves publicacions, que s'estan convertint en un referent acadèmic d'àmbit internacional, es pot visitar la pàgina web del grup d'investigació al qual pertanyen.⁵⁰

Finalment, el que ha estat molt comú en els darrers anys és el fet de publicar els resultats de jornades i congressos, sovint promoguts per associacions o entitats, a voltes amb convenis amb universitats, o bé crear pàgines web que serveixen de repositori de moltes publicacions que no arriben a ser paper imprès, però que no per aquest motiu deixen de ser molt interessants. Dels congressos, trobem llibres en els quals podem llegir les interven-

50. <http://politicasdela memoria.org> [consulta: juliol 2013].

cions diverses i que acostumen a destacar per la seva interdisciplinarietat, pròpia, com s'ha anat dient, d'aquesta temàtica. Els primers que es publicaren en què les fosses comunes tenien un paper rellevant foren els resultants dels congressos que es van celebrar a Valladolid els anys 2003 i 2004. Del primer congrés, es pot trobar el llibre *La memoria de los olvidados: un debate sobre el silencio de la represión*,⁵¹ al qual contribueixen personatges molt dispersos que intervingueren a les jornades: des de la desapareguda escriptora Dulce Chacón, fins a Rosa Regàs, Vicenç Navarro o un dels pocs historiadors que hi van intervenir, Jesús M.ª Palomares. Les segones jornades se celebraren com a curs d'hivern, i ja se centraren molt més a abordar qüestions històriques, documentalistes (diferenciant-ho de la història per ajudar els no professionals a localitzar documentació vària) i en aspectes arqueològics i forenses. S'hi poden trobar textos⁵² de Joan Villarroya, Fernanda Romeu, Santiago Vega o Federico Vázquez, centrats en diversos àmbits de la repressió franquista; d'Anastasio Ovejero abordant temes psicològics; d'Antonio González Quintana exposant les possibilitats dels arxius i d'especialistes en anàlisis genètiques i forenses com Antonio Alonso, de l'Instituto Nacional de Toxicología y Ciencias Forenses, Julio del Olmo (arqueòleg) o Manuel Escarda, amb funcions de forense en l'ARMH-Valladolid.

Respecte a les pàgines web, cal dir que totes les associacions que han anat apareixent han creat una pàgina web, a vegades amb més bons resultats que altres. D'entre totes, destaquen l'andalusa de *Todos los nombres*,⁵³ que s'ha convertit en una gran base de dades biogràfiques de represaliats pel franquisme, de normativa autonòmica i estatal, i d'articles molt diversos en els quals la

51. SILVA, Emilio (coord.). *La memoria de los olvidados: un debate sobre el silencio de la represión franquista*. Valladolid: Àmbito, 2004.

52. Asociaciones para la Recuperación de la Memoria Histórica de Valladolid y Palencia (coord.). *La represión franquista: mito, olvido y memoria*. Valladolid: Universidad de Valladolid y Centro Buendía, 2004.

53. www.todoslosnombres.org [consulta: juliol 2013]

qüestió de les fosses comunes té un paper fonamental. És important així mateix, i des de la perspectiva de localitzar-hi articles i documents historiogràfics, la nascuda a Galícia, *Nomes e Voces*,⁵⁴ que, a diferència de les nascudes d'associacions, és el resultat d'estudis i investigacions universitàries.

Això és tot just una aproximació a les publicacions de l'Estat al voltant de les fosses comunes. Totes tenen dues qüestions bàsiques en comú: en general, no acostumen a ser obra d'historiadors, sinó que s'aproximen a aquesta qüestió des de la repressió o com a pervivència de la memòria, i just per exposar on foren inhumades les víctimes, sense aprofundir en les històries particulars de cada una de les fosses. I, per un altre costat, es constata la gran interdisciplinarietat i el fet que hi ha una gran quantitat de publicacions centrades en fosses en concret, llibres locals i, sobretot, articles que només son accessibles per internet, treballats des de molts aspectes: l'antropològic social o forense, l'arqueològic, el psicològic, el judicial... Tot plegat està creant un corpus bibliogràfic molt extens sobre uns fets del passat —la creació de les fosses comunes com a indret de repressió—, que ha tingut i té un fort lligam amb el present —la reivindicació de les famílies i l'exhumació de les fosses. Una situació de lligam entre passat i present que la perspectiva del temps permetrà valorar amb tota la seva magnitud i complexitat, i respecte a la qual, si els historiadors ara potser s'hi aproximen cautelosament, en el futur seran clau per a l'anàlisi d'aquests fets.

RESSENYES

Boletín Galego de Medicina Legal e Forense. Asociación Galega de Médicos Forenses, núm. 18, 2012. ETXEBERRÍA, F. (coordinació de l'edició). «Antropología Forense de la Guerra Civil Española / Antropoloxía forense da Guerra Civil Espa-

54. www.nomesevoces.net [consulta: juliol 2013]

ñola / Forensic Anthropology of Spanish Civil War». 152 pàgs. [22,7 × 29,5].

En línia <http://www.agmf.es/boletines/boletin18.pdf>

L'Asociación Galega de Médicos Forenses publica un butlletí a l'any que s'ha convertit en una publicació de referència en el seu àmbit. El número publicat al començament de l'any 2012 se centrava en les exhumacions de fosses comunes de la Guerra Civil esdevingudes a l'Estat des de l'any 2000. Malgrat ser una publicació pròpia d'una especialització, es presenta de forma del tot interdisciplinària, i el coordinador del número, Francisco Etxeberria, hi va fer participar forenses, òbviament, però també historiadors, arqueòlegs i biòlegs. Possiblement les especialitzacions amb les quals ha hagut de treballar més de forma conjunta en les desenes d'exhumacions en les quals ha participat. D'aquesta manera, el volum s'ha convertit en el millor resum del que s'ha esdevingut arreu de l'Estat espanyol al voltant de les fosses comunes des de l'any 2000.

En els diversos capítols, tots d'autors diferents i de tota la geografia de l'Estat i estrangers, s'hi exposen exemples concrets resultats d'exhumacions, com les conclusions obtingudes de l'anàlisi de les restes òssies exhumades de la fossa de Gurb (Barcelona) o Ágreda (Sòria). Luis Ríos (biòleg) proposa la realització d'un enfocament regional respecte les anàlisis de les exhumacions en zones com la de Burgos, on l'aparició de fosses comunes foren el resultat de l'aplicació d'una dura repressió per part dels sollevats. Altres capítols del *Boletín* se centren a exposar com s'han dut a terme les identifications genètiques en determinades fosses en les quals s'ha aplicat el mètode de la identificació a partir de l'ADN, escrit per membres de l'Instituto Nacional de Toxicología y Ciencias Forenses, i es dedica així mateix un capítol a la importància que atorga el dret internacional a les restes dels morts durant els conflictes bèl·lics i la importància de la seva recerca, recuperació, identificació i entrega als familiars. Tot plegat, emmarcat per tres capítols que intenten fer per primera vegada una valoració global de les exhumacions esdevin-

gudes a l'Estat des de l'any 2000: un des d'una perspectiva de la feina feta per part de les administracions, la societat i els forenses, exposant el nombre de fosses obertes, els indrets i les restes exhumades (F. ETXEBERRÍA); un altre des d'una perspectiva arqueològica, començant a detectar i exposar trets comuns observables de les fosses que s'han exhumat i les restes que s'han estudiat (L. HERRASTI i J. JIMÉNEZ), i, finalment, un altre escrit per l'historiador Francisco ESPINOSA, en què exposa les exhumacions esdevingudes des de la mort del dictador fins a la de Priaranza del Bierzo l'any 2000; la historiografia dels estudis centrats en la repressió franquista a l'Estat i el paper que van tenir o havien d'haver tingut els forenses quan s'esdevingué el cop d'estat al juliol del 1936.

El volum és un document excepcional pel fet que unifica, en una mateixa publicació, una gran quantitat d'articles que existeixen, fets per altres autors i perspectives, però que, fills del temps en el qual han nascut les fosses comunes com a matèria d'estudi, estan del tot dispersos per la xarxa. No hi ha gaires llibres centrats en aquesta qüestió, malgrat que és ben viva i activa des de l'any 2000. Creiem que això és degut al fet que el tema és fet públic només des de part de certes ciències, més des d'uns àmbits acadèmics que no pas des d'uns altres, i s'utilitzen els instruments propis ja del segle XXI: l'article científic i la publicació a la xarxa. Però és una qüestió que ens hauria d'afectar a tots, historiadors inclosos. L'afirmació següent és d'un forense, del ja citat Francisco Etxeberría, però és una afirmació que hauríem d'atrevir-nos a fer tots des de qualsevol ciència: «Debemos en nuestras pericias ser siempre imparciales, pero no podemos ser neutrales ni mirar para otro lado ante flagrantes conculcaciones de los Derechos Humanos».

QUERALT SOLÉ
Departament d'Història Contemporània
Universitat de Barcelona

ESCRIBANO, Francesc; BERNAL, Sergi; FERRÁNDIZ, Francisco; SOLÉ, Queralt. *Desenterrant el silenci. Antoni Benaiges, el mestre que va prometre el mar* [català, castellà i anglès]. Barcelona: Blume, Ventall i Mirmanda, 2013. 180 pàgs. [19 × 25,5].

De l'interès d'un fotògraf aficionat —Sergi Bernal— en retratar com s'exhumava una fossa comuna de civils represaliats de la Guerra Civil, en va néixer, o es va recuperar, la història d'un mestre català assassinat a Burgos i mal sepultat en una fossa. El fotògraf no ho sabia quan va anar a fer el reportatge; va ser quan ja havia tornat de Burgos que li van explicar que uns joves havien anat a parlar amb Francisco Ferrándiz, antropòleg present a l'exhumació, i li havien explicat la història d'un mestre nascut a Mont-roig del Camp (Tarragona). Al llibre, Ferrándiz ho desgrana al darrer capítol, on va exposant com uns nois van fer que els seguís fins a casa del seu avi, a Bañuelos de Bureba, i l'home li va començar a explicar que als anys trenta un mestre català els havia canviat la visió del món, tot descobrint-los les lletres, la música, ensenyant-los a pensar... i prometent-los que els portaria a veure el mar. Ferrándiz, en el mateix episodi, valora el que significa en els àmbits familiar, polític i social que al segle XXI s'estiguin obrint i exhumant restes de persones mortes fa més de setanta anys a causa d'un conflicte civil armat.

El volum, sense acabar de ser un llibre d'història, de fotografia o literari, presenta breument el marc històric en el qual el mestre protagonista va viure, i se centra bàsicament a fer una aproximació al que significà la Segona República, perquè l'educació primària a l'Estat s'intentés convertir en veritablement universal i en com es desenvolupà l'esclat del cop d'estat a Burgos. El nucli de l'obra es dedica a la biografia del mestre, escrit amb talent literari per part del periodista Francesc Escribano, que ha sabut anar unint les diferents parts de la vida de Benaiges, amb els diversos espais i temps on succeeix, de forma molt viva, propera i carinyosa. Amb la mort i les darreres referències que es tenen del mestre, es presenten les fotografies en blanc i negre de l'exhumació realitzades per Sergi Bernal, darrer testimoni del mes-

tre i dels qui foren mal sepultats amb ell, més de cent esquelets d'homes i dones represaliats a la zona i que han estat «desapareguts» fins a arribar al segle XXI.

D'aquesta manera, malgrat la dificultat de crear un text amb sentit i homogeni, nascut de la participació de tants autors diferents, el llibre aconsegueix esdevenir un bon puzzle històric, antropològic i literari, tot plegat amalgamat amb les fotografies de Sergi Bernal i la documentació històrica que s'ha localitzat i s'ha pogut reproduir en el volum.

QUERALT SOLÉ
Departament d'Història Contemporània
Universitat de Barcelona